

Review of Middle Schools' Textbooks Content in Development of the Culture of Self-sacrifice and Martyrdom

Hasan Shahrakipour

Faculty Member, Roodehen Branch, Islamic Azad University, Roodehen, Iran

Abstract

This study has been conducted to examine the content of the textbooks (Farsi literature, Islamic culture, Religious education, Social education and history) of middle schools in development of the culture of self-sacrifice and martyrdom in 2011-12. The study methodology is descriptive with a survey approach. The study population was included all of 826 teachers of Nishapur. By using the crèche & Morgan table, 262 teachers were selected from a random sampling. The used instrument in this study was a researcher-made questionnaire consisting of 37 statements made by educational experts and teachers. Its validity and reliability were confirmed and ready to implement by the calculated Cronbach's alpha of 0.957. The obtained results of this study suggested that the content of middle school textbooks by using the T-test are involved within the culture of self-sacrifice and martyrdom, increasing the students' beliefs, the holy defense, respect for veterans groups (veterans, prisoners of war and the families of martyrs), students understanding of martyrs' students characteristics and the propagation of holy defense. Friedman test was used for the subscale ratings.

Keywords: Content of middle school textbooks, Culture of self-sacrifice and Martyrdom

بررسی محتوای کتب درسی دوره ی راهنمایی تحصیلی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت

حسن شهرکی‌پور*

عضو هیأت علمی، واحد رودهن، دانشگاه آزاد اسلامی، رودهن، ایران

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی محتوای کتب درسی (فارسی، فرهنگ اسلامی، تعلیمات دینی، تعلیمات اجتماعی و تاریخ) دوره راهنمایی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت از نظر معلمان در سال تحصیلی ۹۱-۹۰ انجام شده است. روش پژوهش توصیفی با رویکرد پیمایشی است و جامعه آماری را کلیه معلمان دوره راهنمایی شهرستان نیشابور، که تعدادشان ۸۲۶ نفر است، تشکیل می‌دهد که با استفاده از جدول کرجسی و مورگان crèche & Morgan تعداد ۲۶۲ نفر از معلمان به عنوان نمونه با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری در این پژوهش پرسشنامه محقق ساخته شامل ۳۷ گویه در ۵ طیف است که روایی آن توسط کارشناسان آموزشی و معلمان تأیید و آماده اجرا و پایایی آن بر مبنای آلفای کربناخ (۰/۹۵۷) محاسبه گردید. نتایج به دست آمده از این پژوهش حاکی از آن است که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی با استفاده از آزمون T در درونی نمودن فرهنگ ایثار و شهادت، افزایش اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس، احترام به اقشار ایثارگران (جانبازان، آزادگان، و خانواده شاهد)، آشنایی دانش‌آموزان و ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز و تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس نقش داشته است. برای رتبه بندی خرده مقیاس‌ها آزمون فریدمن مورد استفاده قرار گرفت.

واژگان کلیدی: محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، فرهنگ ایثار و شهادت

مقدمه

اقتضات زمانی قرن بیست و یکم و تشدید ارتباطات و جهانی شدن فرهنگ‌ها از طریق شبکه اطلاع‌رسانی جهانی از جمله اینترنت (Internet) ماهواره (satellite) و نیز منتفی نبودن احتمال درهم آمیزی ارزش‌های بیگانه با ارزش‌های اسلامی، نظام تعلیم تربیت کشور را با چالش مواجه نموده، مقابله با ارزش‌های غیر اسلامی و خطر بی‌هویتی فرهنگی را ضرورت بخشیده است و مسؤلیت خطیر و حساسیت بیشتری برای همه نهادهای اجتماعی در پی دارد. در این بین می‌توان به شرایط و مقتضیات سنی فراگیران اشاره کرد که معمولاً واجد فطرتی پاک، ذهنی بی‌آلایش است، این ویژگی رسوخ در ذهن، فکر و روح در حال شکل‌گیری آنها را در جهت نهادینه‌سازی فرهنگ ایثار و شهادت، قرین توفیق مضاعف ساخت (فیاض، ۱۳۸۷). از آنجایی که مهمترین سرمایه هر ملت نوجوان آن است، طرز فکر، نگرش و روحیه نوجوان هر مرز و بوم تعیین‌کننده خط مشی آتی کشور خواهد بود. اگر نوجوان درست تربیت شود پایه‌های فکری و مستحکم و صحیحی داشته باشد، در آینده به جوانی سودمند برای خود، خانواده و کشورش تبدیل خواهد شد و برعکس، اگر در دوران نوجوانی فرد از پایه‌های سست فکری و عقاید نادرست برخوردار باشد، به جوانی متزلزل بی‌هویت و سربار اجتماع مبدل می‌شود (خورشیدی، قاسمی، ۱۳۸۷). به تصویر کشیدن صحنه‌های زیبای فرهنگ ایثار و شهادت، آن هم برای کسانی که در آن لحظات حساس و تاریخی وجود نداشته‌اند، رسالتی است عظیم که بیش از هر کسی بر دوش معلمان کشور سنگینی می‌کند. این ضرورت عمدتاً شکل‌دهی تجربیاتی است که منجر به تغییرات رفتاری در دانش‌آموزان می‌شود. به دلیل همین ضرورت، آشکار است که نقش معلم جنبه نهادی پیدا می‌کند. ترویج این فرهنگ و معرفی آن به عنوان فرهنگ غالب در جامعه می‌تواند نقشی عمده در مشارکت عمومی ایفا کند. زیرا دانش‌آموزان با آگاهی از زحمات و دشواری‌های راه خطیر انقلاب به خوبی خواهند فهمید که باید جان و دل از این میراث ارزشمند امام راحل و شهدا نگهداری کنند. بنابراین، به نظر می‌رسد که روش‌های به کار گرفته شده در تبیین و ترویج فرهنگ ایثار و شهادت از

سوی معلمان و ابتکار آنها در به کارگیری روش‌های جذاب و نوین در این زمینه، کارگشا و حساس است. چه بسا صرف هزینه‌های هنگفت در ارائه ناقص و ناموفق فرهنگ ایثار و شهادت به اندازه یک ساعت گفتگوی خالصانه و بی‌ریای یک معلم با دانش‌آموزان کارآیی نداشته باشد (فیاض، ۱۳۸۷). نظام تربیتی از آموزهای دینی، تربیت و آموزش مفاهیم دینی به نوجوانان سرچشمه گرفته، از جایگاه والایی برخوردار است (اعلایی و همکاران، ۱۳۹۱) در این بین منابع درسی آموزش و پرورش فرصت‌هایی هستند که می‌توان از آنها برای زنده نگهداشتن یاد و خاطره رشادت و دلاوری‌های شهیدان و رزمندگان دوران دفاع مقدس استفاده کرد. از سوی دیگر، به دلیل این که ابزارها انتقال و ترویج فرهنگ و ارزش‌های اسلامی و منابع آموزشی، یعنی کتاب‌های درسی، در نظام تعلیم و تربیت جاری کشور به شکل متمرکز تحت نظارت سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی برای سراسر کشور طراحی و تدوین می‌شود و بسیاری از فراگیران از این کتاب‌ها استفاده می‌نمایند، حساسیت و دقت فوق‌العاده‌ای در تدوین محتوای کتاب‌های درسی و بررسی و تحلیل ابعاد گوناگون آن و توجه جدی به اصلاح و بهینه‌سازی آن در جهت گسترش فرهنگ ایثار و شهادت امری اجتناب‌ناپذیر است. به طوری که بتوان هم یاد شهدا را زنده نگه داشت و هم این که روحیه ایثار و شهادت را، در دل دانش‌آموزان به خوبی حفظ نمود و آن را تقویت کرد (فیاض، ۱۳۸۷). طی بررسی‌هایی که پیشتر انجام شد دریافتیم که نارسایی‌هایی در کتب درسی پیرامون بسط و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت وجود دارد (آرمند، ۱۳۸۷) که این امر باید در انتقال ارزش‌های دفاع مقدس به نسل جوان به ویژه دانش‌آموزان مقطع راهنمایی در محتوای کتب درسی مورد توجه قرار گیرد. زیرا آشنا ساختن دانش‌آموزان با این مفاهیم که خود زمان جنگ را ندیده‌اند باعث اشاعه و نهادینه‌سازی ارزش‌های دفاع مقدس می‌شود. از این رو، پژوهشگر به موضوع بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی در گسترش ایثار و شهادت از نظر معلمان می‌پردازد تا از این طریق راهکارهای علمی و عملی به برنامه‌ریزان درسی آموزش و پرورش و معلمان در قالب پیشنهاد ارائه نماید.

الطفل بشدي أمه» (شرح ابن ابی الحدید، خطبه ۵). یکی از مهمترین شاخصه‌های قیام و نهضت حسینی احیای «فرهنگ شهادت» است. در فرهنگ حسینی شهادت «أحلی من العسل» «شیرین‌تر از عسل» است و نه تنها شهادت مرگ و پایان زندگی نیست، بلکه حیات تازه‌ای است که در نظر آنان شیرین و گوارا است (نوروزی، ۱۳۸۹). صحنه عاشورا، شهادت طلبی یاران با ایمان امام حسین (ع)، در عمل تجلی یافت. خود آن حضرت نیز پیش‌تاز و الگوی این میدان بود. وقتی امام می‌خواست از مکه حرکت کند، با خواندن خطبه‌ای که از زیبایی مرگ در راه خدا برای جوانمردان سخن می‌گفت، از افراد خواست هر کس شهادت طلب است و آمادگی بذل جان و خون دارد، همراه ما بیاید: «مَنْ كَانَ بَادِلًا فِينَا مُهَجَّتَهُ فَلْيَرْحَلْ مَعَنَا.» (مجلسی، ۱۴۰۳) تعبیر امام حسین (ع) از این که اگر ناچار، مرگ برای همگان حتمی است، پس چه بهتر که به صورت شهادت باشد: «فَإِنْ تَكُنِ الْأَبْدَانُ لِلْمَوْتِ أَنْشَاءً، فَفَقْتُ أَمْرِي بِالسَّيْفِ فِي اللَّهِ أَفْضَلُ» شاهد دیگری از این روحیه در امام است (مجلسی، ۱۴۰۳). در کتاب محاسن برقی از زید بن ارقم روایت شده است که حضرت امام حسین (ع) فرمودند: «شیعه ما نیست مگر صدیق و شهید» و در جای دیگر پیرامون عشق و علاقه به شهادت چنین می‌فرماید: «ای خدای من، ای بزرگ من، دوست دارم که هفتاد هزار بار در راه اطاعت تو کشته شوم و زنده گردم، به ویژه آن گاه که کشته شدن من عامل پیروزی دین و زنده ماندن فرمان تو و محفوظ ماندن شریعت تو باشد. چه آن که من هم اکنون پس از شهادت یاران و جوانمردان خاندان محمد (ص) از زندگی خسته گشته‌ام» (دشتی، ۱۳۷۷). نظام آموزش و پرورش به نظامی گفته می‌شود که الگوی کلی نهادها و سازمان‌های رسمی جامعه است و وظایف انتقال فرهنگ و شکوفا سازی آن، پرورش فرد و تربیت نیروی انسانی ماهر و متخصص جامعه را بر عهده دارد (علاقه بند، ۱۳۸۵). نظام آموزش و پرورش بنا به ضرورت تغییرات اجتماعی یکی از سازمان‌های پیچیده و بزرگ اجتماعی در هر کشوری به شمار می‌رود. ثمربخشی این نظام از یک سو، تبدیل کردن انسان‌های مستعد به انسان‌های متعادل و رشد یافته است و از سوی دیگر، تأمین‌کننده نیازهای نیروی انسانی جامعه در

در قرآن کریم در سوره‌های بقره آیه ۱۵۴، آل عمران آیات ۱۹۵، ۱۷۱، ۱۷۰، ۱۶۹، ۱۵۸، نساء آیه ۷۴، توبه آیه ۱۱۱، مائده آیه ۳۲، حجرات آیه ۱۵، حج آیه ۵۹ به موضوع ایثار و شهادت پرداخته شده است. پیامبر اکرم (ص) درباره شهادت می‌فرماید «أَشْرَفُ الْمَوْتِ قَتْلُ الشَّهَادَةِ: شهادت شریف‌ترین و بالاترین نوع مردن است» (مجلسی) و در حدیث دیگر می‌فرماید: «فَوْقَ كُلِّ ذِي بَرٍّ حَيٌّ يُقْتَلُ الرَّجُلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَإِذَا قُتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَيْسَ فَوْقَهُ بَرٌّ» بالاتر از هر نیکوکاری، نیکوکار دیگری است، تا آن گاه که در راه خدا شهید شود، همین که در راه خدا شهید شد بالاتر از او نیست (کلینی) و نیز محبوب‌ترین قطره نزد خدای متعال را قطره خونی می‌شمارند که در راه خدا بر زمین می‌ریزد: «مَا مِنْ قَطْرَةٍ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ قَطْرَةٍ دَمٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۸۰) و در دیگر سخن می‌فرماید: «شَفَعَ الشَّهِيدُ نَبِيَّ سَبْعِينَ مِنْ أَهْلِهِ» شهید هفتاد نفر از بستگان خود را شفاعت می‌کند (الهندی، ۱۳۸۲) و همچنین امام علی (ع) در خطبه‌ی ۱۸۱ نهج‌البلاغه در زمینه فرهنگ ایثار و شهادت اذعان می‌دارد: «کسی که از دنیا دل بریده و به آن سرا دل بسته است، به زندگی زبوانه تن نمی‌دهد هیچ گونه مصلحت اندیشی را تاب نمی‌آورد، شجاعانه در برابر ستم و دورویی می‌ایستد و از هیچ چیز نمی‌هراسد. آن که شوق مرگ سرخ دارد، از دنیا دل بریده، فریفته زینت‌ها و زیورهایش نمی‌شود. این انسان چنان ارجمند است که یادش در خاطر حجت خداوند نقش می‌بندد». امام علی (ع) با عباراتی حسرت‌بار از یاران شهیدش چنین یاد می‌کند: «... بندگان نیک خداوند آهنگ رفتن کردند و ارزش‌های ناچیز و ناپایدار دنیا را بر ارزش‌های فراوان و فناپذیر آخرت برگزیدند. آری، برادران هم‌رزمی که خونشان در صفین فرو ریخت، از این که امروز زنده نیستند هیچ زبانی نکردند ایشان با جرأت بر این حقیقت تأکید دارد که آنان به دیدار خداوند شتافتند، پس پاداششان را به کمال پرداخت و در پی سال‌های نگرانی و ترس در سرای امنیت مقامشان داد» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴). حضرت، عشق و علاقه خود را به مرگ و شهادت بیش از علاقه کودک شیرخوار به پستان مادر توصیف نموده است: «وَاللَّهِ لَا بِنِ ابْنِ طَالِبٍ أَنْسَ بِالْمَوْتِ مِنْ

۱ - تربیت روحیه پذیرش حاکمیت مطلق خداوند بر جهان و انسان و آشنایی با شیوه‌های اعمال این حاکمیت در جامعه بر اساس اصل ولایت فقیه
۲ - ایجاد روحیه اعتقاد به ائتلاف و تلاش در جهت تحقق الفت و وحدت فرهنگی نظامی و اقتصادی مسلمین و تعهد برادرانه نسبت به همه مسلمانان و حمایت از مستضعفان جامعه

ز) اقتصادی

۱ - توجه به اهمیت رشد اقتصادی به عنوان وسیله ای برای رسیدن به رشد و تکامل معنوی انسان
۲ - شناخت و شناساندن ارزش و قداست کسب کار و معاش حلال و پرورش روحیه مبارزه با بیکاری، بطالت و مشاغل کاذب

ح) زیستی

۱ - تأمین سلامت جسمانی و روانی از طریق فراهم ساختن لوازم، شرایط و محیط مناسب برای تربیت بدنی و ورزش و تفریحات سالم
۲ - آموزش و رعایت بهداشت فردی و جمعی (شکاری، ۱۳۸۳ به نقل از صافی، ۱۳۸۱).

مقاطع تحصیلی در نظام جدید شامل شش سال دوره ابتدایی، سه سال دوره راهنمایی و سه سال دوره دبیرستان خواهد بود. دوره راهنمایی تحصیلی، دوره انتقال از محیط ساده مدرسه ابتدایی به محیط پیچیده‌تر است. معمولاً گروه سنی ۱۳ - ۱۱ ساله در این دوره تحصیل می‌کنند. دوره‌ای که انتقال از کودکی را به اواخر نوجوانی و جوانی بر عهده دارد و نسبت به دوره‌ی ابتدایی از نظر تنوع دروس و تنوع دبیر تفاوت دارد؛ بنابر تحقیقات روان‌شناسان، علاوه بر ویژگی‌های شخصیت، تفکر انتزاعی دانش‌آموزان در این مرحله شکل می‌گیرد و موضوعات و شیوه آموزش به آنان با کودکان دوره ابتدایی تفاوت بارز پیدا می‌کند. از این رو، توجه خاص به این دوره و ایجاد و توسعه مراکز تربیتی برای اجرای برنامه‌های تدوین شده ضرورت دارد (شکوهی، ۱۳۸۰). در برنامه تفصیلی دوره سه ساله راهنمایی تحصیلی مصوب ۱۳۶۴ اهداف این دوره به شرح زیر تعیین شده است.

۱. پرورش فضایل اخلاقی و معنوی دانش‌آموزان

بخش‌های متفاوت فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است آموزش و پرورش باید در سراسر عمر ارائه شود و در فراهم آوردن مناسب آن برای همگان کوتاهی نشود که لازمه آن همکاری همه نهادهای جامعه است (صافی، ۱۳۸۱). کمال انسان در نظام تعلیم و تربیت اسلام، رسیدن به قرب الهی است این هدف غایی، به اهداف زیر تقسیم می‌شود.

الف) اعتقادی

۱ - تقویت ایمان و اعتقاد به مبانی اسلامی و بسط بینش الهی بر اساس قرآن کریم و سنت پیامبر و ائمه معصومین با مراعات اصول ۱۳ و ۱۲ قانون اساسی در مورد پیروان مذاهب اسلامی و اقلیت‌های دینی.

۲ - پرورش روحیه مبارزه با کفر و شرک و نفاق و همه مظاهر آنها

ب) اخلاقی

۱ - ایجاد زمینه لازم برای خود شناسی به منظور خداشناسی
۲ - شناخت، بررسی و هدایت استعداد های افراد در جهت اعتدالی فرد و جامعه
ج) علمی و آموزشی

۱ - تقویت روحیه حقیقت جویی، تعقل و تفکر، مطالعه، بررسی، تعمق، نقادی و ابتکار در تمام زمینه‌های اسلامی، فرهنگی، علمی و سازمان فنی و حرفه‌ای
۲ - تقویت روحیه تعلیم و تربیت مستمر و تأمین زمینه‌های مناسب برای آن

د) فرهنگی و هنری

۱ - شناخت، پرورش و هدایت ذوق و استعداد های هنری و زیبا شناسی
۲ - شناساندن زیبایی‌های جهان آفرینش به عنوان جمال و کمال الهی
ه) اجتماعی

۱ - پرورش روحیه پاسداری از قداست و استواری بنیان و روابط خانواده بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی
۲ - پرورش روحیه تحقق بخشیدن به قسط و عدالت اجتماعی و اقتصاد اسلام و پاسداری از آن
و) سیاسی و نظامی

زندگی فرد به شمار می‌رود. به عبارت دیگر، نوجوانی دوره‌ای از زندگی به شمار می‌رود که حد فاصل بین کودکی و بزرگسالی است. انتقال از کودکی به بزرگسالی امری تدریجی و همراه با پیچیدگی و دشواری است و در ارتباط با زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی زندگی فرد صورت می‌گیرد. آن دوره از رشد مانند پلی است که فرد باید طی کند تا بتواند جایگاه خود را به عنوان فردی رشد یافته، خلاق و مولد در جامعه باز کند. نوجوان وارد مرحله جدیدی از رشد عقلی (ذهنی) می‌شود که پیازه آن را مرحله عملیات صوری نامیده است. یعنی مرحله‌ای که فرد می‌تواند به صورت کاملاً نمادی استدلال کند (موس، ۱۳۸۸). با عنایت به موارد فوق معلوم می‌شود که دوره نوجوانی، دوره حساس، ظریف و پر مسأله از هر نظر قابل بررسی و تعمق است و به همین دلیل این دوره مهم برای نهادینه کردن ارزش‌ها در میان نسل جوان است.

زیر ساخت‌های فکری هر جامعه‌ای از فرهنگ حاکم بر آن جامعه سرچشمه گرفته است و مقوله فرهنگ رابطه مستقیمی با زیرساخت‌های جامعه دارد. بنابراین، برای تغییر در حاکمیت هر جامعه ابتدا باید از تغییر فرهنگ حاکم بر آن جامعه آغاز گردد که در این برهه از زمان دشمنان دین و قرآن و کشورهای سلطه‌گر چه در داخل و چه در خارج برای نیل به تغییر نوع حاکمیت در جامعه، تهاجم به نظام‌های فرهنگی را سرلوحه سیاست‌های توسعه طلبانه خود قرار داده‌اند. از آن جا که تاریخ ملت‌ها، پنجره‌ای بر روی هویت ملی آنهاست، هر فرد با گذراندن دوران تحصیل، با تاریخ و نمادها، اندیشه‌ها و دین آشنا می‌شود. از همین روست که انسان‌ها در پرتو ارزش‌ها متحول می‌شوند، در قالب فرهنگ و فلسفه حیاتی که به آن معتقدند استحکام روانی، شخصیتی و اجتماعی می‌یابند و به هویت ملی می‌رسند. در این راستا، اصلی‌ترین ابزار انتقال و نگهداری ارزش‌های اعتقادی جامعه، حفظ و پویایی تاریخ و میراث‌های گذشته را پس از خانواده و نهاد آموزش و پرورش تشکیل می‌دهد و آشکار است که در این زمینه آموزش و پرورش حیاتی‌ترین نهاد است که می‌تواند ضمن حفظ و اعتلای فرهنگ، سعادت فردی و اجتماعی را نیز فراهم آورد. با توجه به این نقش حیاتی که برای آموزش و

۲. کمک به ایجاد نظم و تربیت و پرورش عادت و تفکر علمی که از دوره راهنمایی تحصیلی پنج ساله ابتدایی آغاز شده است.

۳. افزایش تجارب و معلومات عمومی دانش‌آموزان برای بهتر زیستن در اجتماع

۴. تشخیص استعدادها و رغبت‌های فردی دانش‌آموزان. با وجود این که امکان تربیت فرد در دوره‌های مختلف زندگی میسر است، اما ارزش و اهمیت تربیت در دوران کودکی و نوجوانی با دوره‌های دیگر زندگی قابل مقایسه نیست. در این دوران فرد برای پذیرش هر تربیت خوب و بد آماده است (رضائی و حیدری، ۱۳۹۱). به این دلیل دوره راهنمایی تحصیلی «هدایت دانش‌آموزان در مرحله انتقالی بین کودکی و نوجوانی و آماده‌سازی آنان برای انتخاب مسیرهای مختلف زندگی، منطبق با استعدادها و علاقه آنان و نیاز و امکانات کشور» است (صافی، ۱۳۸۱). در واقع، آموزش و پرورش تربیت معنوی و اسلامی دانش‌آموزان را عهده‌دار است. با توجه به نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی، اگر دانش‌آموز در تمامی دروس موفق شود و پیشرفت کند ولی در زمینه تربیتی موفق نباشد، رشد همه جانبه و تربیت مورد نظر جمهوری اسلامی ایران اتفاق نخواهد افتاد. بیشتر گزارش‌ها حاکی از آن است که دانش‌آموزان در دوره راهنمایی نمودها و الگوهای نزدیک و واقعی‌تر را راحت‌تر و آسان‌تر از الگوهای ارزشی دورتر می‌پذیرند. مثلاً شهدای جنگ تحمیلی را راحت‌تر از شهدای صدر اسلام می‌پذیرند. همچنین اگر ارزش‌های مورد قبول دانش‌آموزان بیشتر مورد بحث قرار گیرد، بیشترین اثر را روی دانش‌آموزان می‌گذارد. از این رو، انتخاب اهداف پرورشی با توجه به نیاز دانش‌آموزان نه تنها کمک به رفع نیازهای آنها می‌کند بلکه این کار موجب مشارکت دانش‌آموزان در امر یادگیری می‌شود از سوی دیگر، در نظر گرفتن نیازهای اساسی جامعه در تدوین اهداف و برنامه‌های آموزشی سبب خواهد شد که برنامه درسی با تغییرات اجتماعی هماهنگ شوند و مطالب و هدف‌هایی که با شرایط اجتماعی پرورش یافتگان منطبق باشند در آنها گنجانده شوند. دوران نوجوانی و بلوغ به دلیل رخ دادن دگرگونی‌های جسمی و روحی در فرد، یکی از حساس‌ترین دوره های

تحلیل داده‌های به دست آمده از آزمون T تک نمونه‌ای، آزمون کولموگراف اسمیرنوف و آزمون فریدمن استفاده شده است.

به منظور آزمون سؤالات قصد داریم که از آزمون‌های پارامتریک (One Sample t-test) استفاده کنیم. لذا شرط اول بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها است. از این رو، در ابتدا به بررسی نرمال بودن داده‌های متغیر وابسته پژوهش پرداخته می‌شود.

یافته‌های پژوهش

بررسی نرمال بودن توزیع متغیرها

به منظور بررسی نرمال بودن توزیع داده‌های متغیرهای تحقیق از آزمون کولموگراف اسمیرنوف استفاده شد که نتایج آن در جدول شماره ۳ آمده است.

تفسیر: در صورتی که سطح معناداری آزمون کولموگراف اسمیرنوف بیشتر از ۰/۰۵ باشد، می‌توان نتیجه گرفت که توزیع داده‌های مربوط به متغیر تفاوت معناداری با توزیع نرمال ندارد. همان طور که در جدول شماره ۳ گزارش شده است، سطح معناداری همه متغیرهای پژوهش بزرگ‌تر از ۰/۰۵ است. پس می‌توان بگوییم که توزیع داده‌های مربوط به متغیرها تفاوت معناداری با توزیع نرمال ندارد.

سؤال ۱ پژوهش: آیا بین محتوای کتب درسی دوره راهنمایی و درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت رابطه وجود دارد؟

در این سؤال محتوای کتب درسی در شاخص درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت بررسی می‌شود. در پرسشنامه مربوطه گویه‌های ۱ تا ۸ مربوط به این شاخص است. با توجه به سطح معناداری جدول شماره ۴، ($\text{sig} < 0.05$) که کوچک‌تر از ۰/۰۵ است (در جدول F) بدین معنی که میانگین به دست آمده (۲۸,۱۱) بیشتر از میانگین جدول (۲۴) است. بنابراین این می‌توان گفت که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، باعث درونی شدن ارزش‌های ایثار و شهادت می‌شود.

سؤال ۲ پژوهش: آیا بین محتوای کتب درسی دوره راهنمایی و اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس رابطه وجود دارد؟

پرورش مطرح شد؛ معلوم می‌شود که چرا مراکز آموزشی به عنوان اولین خاگریز، مورد هجوم بی رحمانه امپریالیسم فرهنگ قرار می‌گیرد. نهادینه کردن ارزش‌ها در جامعه، نیاز به برنامه ریزی و سازماندهی دارد و مسؤولیت این مقوله بر عهده کلیه نهادهای فرهنگی در جامعه، به ویژه آموزش و پرورش است و باید کاری کلیدی و مبنایی انجام پذیرد و گام‌های اساسی در جهت ارائه الگوهای درست به نسل جوان برداشته شود که بتواند نیازهای متناسب با ارزش‌های انقلاب را پاسخ‌گو باشد (تقی زاده، ۱۳۸۸). بر این اساس، هدف پژوهش حاضر بررسی محتوای کتب درسی دوره راهنمایی در گسترش فرهنگ ایثار و شهادت از نظر معلمان شهرستان نیشابور است.

روش پژوهش

با عنایت به هدف تحقیق، روش پژوهش توصیفی با رویکرد پیمایش است. جامعه آماری شامل کلیه معلمان مقطع راهنمایی شهرستان نیشابور در مدارس دولتی می‌شود. (تعداد ۸۲۶ نفر) که با استفاده از جدول کرجسی و مورگان تعداد ۲۶۲ نفر به عنوان نمونه تعیین شده‌اند. در این پژوهش از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای به تناسب حجم جامعه و با توجه به متغیر جنسیت استفاده شده است که در مجموع ۲۶۲ معلم به عنوان گروه نمونه انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها برای پژوهش پرسشنامه محقق ساخته شامل ۳۷ سؤال است.

برای تعیین روایی پرسشنامه از نظر کارشناسان و معلمان استفاده شد و سپس با توجه به مؤلفه‌های مطرح شده و گویه‌های تأیید شده، آماده اجرای مقدماتی گردید و برای تعیین پایایی پرسشنامه ضریب آلفای کرباخ و نسخه ۱۷ نرم افزار spss مورد استفاده قرار گرفت که بدین منظور تعداد ۳۳ پرسشنامه در اختیار معلمان قرار گرفت که بر مبنای آن آلفای ۰/۹۵۷ محاسبه گردید و نشان از پایایی بالای پرسشنامه داشت. پایایی هر یک از گویه‌ها در جدول شماره ۱ آمده است.

برای تجزیه و تحلیل سؤالات پژوهش از آمار توصیفی و استنباطی و در بخش آمار توصیفی از شاخص‌های پراکندگی همچون نما، میانه، میانگین انحراف معیار، و جداول توزیع فراوانی و در بخش آمار استنباطی برای

بررسی محتوای کتب درسی دوره ی راهنمایی تحصیلی ... / ۱۰۳

جدول ۱ - ابعاد پرسشنامه‌های محتوای کتب درسی و گسترش فرهنگ ایثار و شهادت، گویه‌های مربوط و الفای کرونباخ هر گویه

ردیف	مقیاس	تعداد گویه	شماره گویه	الفای کرونباخ هر گویه
۱	درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت	۸	۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۸	۰/۸۸
۲	اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس	۱۰	۹ و ۱۰ و ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ و ۱۶ و ۱۷ و ۱۸	۰/۸۳
۳	احترام به قشر ایثارگران	۵	۱۹ و ۲۰ و ۲۱ و ۲۲ و ۲۳	۰/۷۴
۴	تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس	۸	۲۴ و ۲۵ و ۲۶ و ۲۷ و ۲۸ و ۲۹ و ۳۰ و ۳۱	۰/۸۳
۵	آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز	۶	۳۲ و ۳۳ و ۳۴ و ۳۵ و ۳۶ و ۳۷	۰/۹۱

جدول ۲ - پایایی کل پرسشنامه

تعداد سؤالات پرسشنامه	فراوانی	آلفای کرونباخ
۳۷	۳۳	۰/۹۵۷

جدول ۳ - مربوط به آزمون کولموگراف اسمیرنوف

متغیر	درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت	اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس	احترام به قشر ایثارگران	تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس	آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز
Z	۰/۷۴۱	۰/۷۶۰	۰/۹۳۲	۱/۰۵۶	۱/۳۰۷
سطح معناداری	۰/۶۴۳	۰/۶۱۱	۰/۳۵۰	۰/۲۱۵	۰/۰۶۵

در این سؤال محتوای کتب درسی در شاخص تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس بررسی می‌شود.

با توجه به سطح معناداری جدول شماره ۷، ($\text{sig} < .001$) که کوچک‌تر از 0.05 است (در جدول F) بدین معنی است که میانگین به دست آمده (۲۹,۸۸) بیشتر از میانگین جدول (۲۴) است. بنابراین می‌توان گفت که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، ارزش‌های دفاع مقدس را تبلیغ و ترویج می‌کنند.

سؤال ۵ پژوهش: آیا بین محتوای کتب درسی و آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز رابطه وجود دارد؟

در این سؤال محتوای کتب درسی در شاخص آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز بررسی می‌شود.

با توجه به سطح معناداری جدول شماره ۸ ($\text{sig} < .001$) که کوچک‌تر از 0.05 است (در جدول F) بدین معنی است که میانگین به دست آمده (۲۴,۴) بیشتر از میانگین جدول (۱۸) است. بنابراین می‌توان گفت که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز را افزایش می‌دهد.

همان طور که در جدول شماره ۹ می‌شود، از آنجا که $p = 0.05 < p = 0.00 < \text{value}$ است، رتبه بندی پنج خرده مقیاس فرهنگ ایثار و شهادت در کتب درسی راهنمایی از دیدگاه معلمان یکسان نیست.

در این سؤال محتوای کتب درسی در شاخص اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس بررسی می‌شود. با توجه به سطح معناداری جدول شماره ۵، ($\text{sig} < .001$) که کوچک‌تر از 0.05 است (در جدول F) بدین معنی است که میانگین به دست آمده (۳۵,۳۲) بیشتر از میانگین جدول (۳۰) است. بنابراین می‌توان گفت که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس را افزایش می‌دهد.

سؤال ۳ پژوهش: آیا بین محتوای کتب درسی دوره راهنمایی و احترام به قشر ایثارگران (جانبازان، آزادگان و خانواده شاهد) رابطه وجود دارد؟

در این سؤال محتوای کتب درسی در شاخص احترام به قشر ایثارگران (جانبازان، آزادگان و خانواده شاهد) بررسی می‌شود.

با توجه به سطح معناداری جدول شماره ۶، ($\text{sig} < .001$) که کوچک‌تر از 0.05 است (در جدول F) بدین معنی است که میانگین به دست آمده (۱۷,۹۱) بیشتر از میانگین جدول (۱۵) است. بنابراین می‌توان گفت که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، احترام به قشر ایثارگران (جانبازان، آزادگان و خانواده شاهد) را افزایش می‌دهد.

سؤال ۴ پژوهش: آیا بین محتوای کتب درسی دوره راهنمایی و تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس رابطه وجود دارد؟

جدول ۴ - جدول مربوط به آزمون تی تک نمونه شاخص درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت

متغیر	میانگین (۴۰-۸)	انحراف استاندارد	میانگین جدول	t	درجه آزادی (df)	سطح معنادار (sig)
درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت	۲۸,۱۱	۶,۳۷۴	۲۴	۳,۲۵۰	۲۶۱	۰,۰۰۲

جدول ۵ - جدول مربوط به آزمون تی تک نمونه شاخص اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس

متغیر	میانگین (۱۰-۵۰)	انحراف استاندارد	میانگین جدول	t	درجه آزادی (df)	سطح معنادار (sig)
راهنمایی اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس	۳۵,۳۲	۶,۷۱۹	۳۰	۷,۷۶۲	۲۶۱	۰,۰۰۱

جدول ۶ - جدول مربوط به آزمون تی تک نمونه شاخص احترام به قشر ایثارگران

متغیر	میانگین (۵-۲۵)	انحراف استاندارد	میانگین جدول	t	درجه آزادی (df)	سطح معنادار (sig)
احترام به قشر ایثارگران	۱۷,۹۱	۳,۶۷	۱۵	۷,۸۰۰	۳۶۱	۰,۰۰۱

جدول ۷ - جدول مربوط به آزمون تی تک نمونه شاخص تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس

متغیر	میانگین (۸-۴۰)	انحراف استاندارد	میانگین جدول	t	درجه آزادی (df)	سطح معنادار (sig)
تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس	۲۹,۸۸	۵,۱۲۰	۲۴	۱۱,۲۵	۲۶۱	۰,۰۰۱

جدول ۸ - جدول مربوط به آزمون تی تک نمونه شاخص آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز

متغیر	میانگین (۸-۴۰)	انحراف استاندارد	میانگین جدول	t	درجه آزادی (df)	سطح معنادار (sig)
آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز	۲۴,۴	۴,۸۷	۱۸	۱۲,۸۸۳	۲۶۱	۰,۰۰۱

جدول ۹ - آزمون رتبه‌ای فریدمن

میان‌ه رتبه	عامل
۴/۴۴	آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز
۳/۳۴	تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس
۲/۵۷	احترام به قشر ایثارگران
۲/۴۲	اعتقاد به ارزش‌های دفاع مقدس
۲/۲۳	درونی نمودن ارزش‌ها

بحث و نتیجه‌گیری

اولین یافته این پژوهش نشان داد که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، درونی نمودن ارزش‌های ایثار و شهادت را افزایش می‌دهد که این بدان معناست که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، باعث درونی شدن ارزش‌های ایثار و شهادت می‌شود.

این نتیجه با یافته‌های پژوهش آرمنند (۱۳۸۷) تحت عنوان «بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه»، عرب زوزنی و سعید رضوانی (۱۳۸۵) با عنوان «فرهنگ شهادت در کتب درسی دوره راهنمایی تحصیلی» و اثباتی و کاظمی (۱۳۸۳) تحت عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مقاطع ابتدایی، راهنمایی و سال اول متوسطه از منظر ارزش‌های دینی، ملی و دفاع مقدس» همخوان نیست. زیرا نتایج پژوهشگران نشان داد که ایثار و شهادت در کتب درسی مورد غفلت واقع شده است.

این نتیجه با یافته‌های پژوهش آرمنند (۱۳۷۹) با عنوان «بررسی جایگاه و میزان درج آثار و مفاهیم شهید و شهادت در کتاب‌های درسی»، یافته امیری (۱۳۸۵) تحت عنوان «تحلیل محتوای ارزش‌های معرفی شده در کتاب‌های درسی دبیرستان در سال‌های ۱۳۵۶ - ۱۳۵۲ و ۱۳۷۶ - ۱۳۷۲»، یافته‌های تحقیق زارعیان (۱۹۹۸) تحت عنوان

«ارزش‌های اسلامی و تأثیر آن در کتاب‌های ابتدایی ایران، اسلامی کردن در ایران بعد از انقلاب ۱۹۸۸» و یافته‌های پژوهش الخوانده (۲۰۰۵) با عنوان «بررسی ارزش‌های در کتاب در کتاب‌های درسی تربیت اسلامی کلاس‌های ششم، هفتم و نهم در اردن» همخوان است. زیرا پژوهشگران به این نتیجه رسیده‌اند که چون در دوره راهنمایی دانش‌آموزان به مرحله تفکر انتزاعی رسیده‌اند، ضروری است تا در این دوره بیشتر به این مفاهیم ایثار و شهادت پرداخته شود. همچنین بعد از انقلاب در کتاب‌های درسی به ارزش‌های دینی بیشتر توجه شده است.

یافته دیگر نشان می‌دهد که محتوای کتب درسی با اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس رابطه دارد. این بدان معناست که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی باعث افزایش اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس می‌شود. این نتیجه با یافته‌های خورشیدی و قاسمی (۱۳۸۷) تحت عنوان «صفات بارز شهدای دینی و ملی از نظر دانش‌آموزان مدارس راهنمایی شاهد و عادی شیراز» همخوان نیست. زیرا نتایج این پژوهش نشان داده است که تنها نیمی از دانش‌آموزان نمونه با ۹ شهید آشنا بودند که این آشنایی دانش‌آموزان با شهدا به این دلیل است که در کتاب‌های درسی دوره راهنمایی درج شده است. در حالی که نتایج این نظر سنجی از معلمان نمایانگر این است که

پیشنهادها بر اساس یافته‌های پژوهش

- در محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، وجود مفاهیمی همچون ایثار، شهادت، ارزش‌ها و دفاع مقدس در انتقال و در نهایت درونی سازی این ارزش‌ها به نسل نوجوان ضروری است.

- از آنجایی که دوره راهنمایی دوره تعیین کننده شناخت و نیروی اختیار و شکل گیری شخصیت نوجوان است و آموزش و پرورش به عنوان حیاتی‌ترین نهاد است که می‌تواند برای حفظ و اعتلای فرهنگ، سعادت فردی و اجتماعی گام‌های مثبت از طریق محتوای کتاب‌های دوره راهنمایی بردارد، بنابراین استفاده از مسائل اعتقادی در محتوای کتب درسی ضروری است تا محتوای کتاب‌ها به سمت اعتقادی کشیده شود.

- آموزش مفاهیم دفاع مقدس و ارزش‌ها از طریق خود جانباغ یا ایثارگر و ذکر آن در محتوای کتب درسی صورت گیرد.

- با توجه به نتیجه سؤال چهارم پژوهش که عبارت است از محتوای کتب درسی دوره راهنمایی در تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس تأثیر دارد، بنابراین پیشنهاد می‌شود که:

- در محتوای کتب درسی همه مقاطع تحصیلی به ویژه دوره راهنمایی با توجه به شرایط سنی بیشتر بر مفاهیم ایثار و شهادت تأکید شود.

- به منظور آشنایی و الگوپذیری دانش‌آموزان از ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز از خاطرات دوستان به ویژه هم‌زمان شهید پژوهش صورت گیرد و نتیجه آن در محتوای کتب درسی لحاظ شود.

منابع

آرمنده، محمد (۱۳۸۷). *بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی*.

آرمنده، محمد (۱۳۸۵). *بررسی جایگاه و میزان درج آثار و مفاهیم شهید و شهادت در کتاب‌های درسی*.

ابن ابی الحدید، ابو حامد (۱۴۰۴). *شرح نهج البلاغه*، قم: کتابخانه مرعی.

الهندی، متقی، بن حسام الدین، *کنز العمال*، بیروت: مؤسسه الرساله.

محتوای کتب درسی دوره راهنمایی باعث افزایش اعتقاد دانش‌آموزان به ارزش‌های دفاع مقدس می‌شود و دیگر این که، محتوای درسی دوره راهنمایی در احترام به قشر ایثارگران تأثیر دارد. این بدان معناست که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی باعث افزایش احترام به قشر ایثارگر می‌شود.

این نتیجه با یافته‌های پژوهش امیری (۱۳۸۵) تحت عنوان «تحلیل محتوای ارزش‌های معرفی شده در کتاب‌های درسی دبیرستان در سال‌های ۱۳۵۶ - ۱۳۵۲ و ۱۳۷۶ - ۱۳۷۲» و یافته پژوهش زارعیان (۱۹۹۸) با عنوان «ارزش‌های اسلامی و تأثیر آن در کتاب‌های ابتدایی ایران، اسلامی کردن در ایران بعد از انقلاب ۱۹۸۸» همخوان است. نتیجه این پژوهش نشان داده است که در کتاب‌های درسی بعد از انقلاب به ارزش‌های دینی از جمله امام خمینی (رحمه الله)، انقلاب فرهنگی، ایثارگران و جهاد بیشتر توجه شده است. چهارمین نتیجه حاصل نشان داد که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، تبلیغ و ترویج ارزش‌های دفاع مقدس را افزایش می‌دهد. این بدان معناست که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی ارزش‌های دفاع مقدس را تبلیغ و ترویج می‌کنند. این نتیجه با یافته‌های پژوهش آرمند (۱۳۸۵) تحت عنوان «بررسی جایگاه و میزان درج آثار و مفاهیم شهید و شهادت در کتاب‌های درسی دبیرستان» و یافته تحقیق امیری (۱۳۸۵) با عنوان «تحلیل محتوای ارزش‌های معرفی شده در کتاب‌های درسی دبیرستان در سال‌های ۱۳۵۶ - ۱۳۵۲ و ۱۳۷۶ - ۱۳۷۲» همخوان است. زیرا پژوهشگران دریافتند که در دوره راهنمایی، کودکان به مرحله تفکر انتزاعی رسیده‌اند و قادر ید این دوره بیشتر به این مفاهیم پرداخته شود. همچنین نتیجه پژوهش‌ها نشان داد که بعد از انقلاب، ارزش‌های دینی در کتب درسی افزایش یافته است.

پنجم این که، محتوای کتب درسی دوره راهنمایی بر آشنایی دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهدای دانش‌آموز رابطه دارد. این بدین معناست که محتوای کتب درسی دوره راهنمایی، آشنایی دانش‌آموزان با شهدای دانش‌آموز را افزایش می‌دهد که این نتیجه با هیچ یک از یافته‌ها همخوانی ندارد.

- خورشیدی، رزا؛ قاسمی، مریم (۱۳۸۷). بررسی صفات بارز شهدای دینی و ملی از نظر دانش.
- دشتی، محمد (۱۳۷۷). فرهنگ سخنان امام حسین(علیه السلام)، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین.
- شکوهی، غلامحسین (۱۳۸۰). تعلیم و تربیت و مراحل آن. مشهد: آستان قدس رضوی.
- صافی، احمد (۱۳۸۱) آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی تحصیلی و متوسطه، تهران: انتشارات سمت.
- علاقه بند، علی (۱۳۸۵). مبانی نظی و اصول مدیریت آموزشی، تهران: نشر روان.
- فیاض، ایراندخت (۱۳۸۷). بررسی فراتحلیلی محتوای کتاب‌های درسی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۰). اصول کافی، با شرح و ترجمه حاج سید جواد مصطفوی، قم: انتشارات علمیه اسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحارالانوار، الطبعة الثانية، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- نووزی، مجتبی (۱۳۸۹). فرهنگ شهادت از دیدگاه قرآن و سنت، مشهد: نشر نسیم رضوان.
- نقی زاده، اکبر، علی (۱۳۸۸). عوامل معنوی و فرهنگی دفاع مقدس، جلد ۲، ارزش‌های اسلامی، انتشارات: مرکز تحقیقات اسلامی.
- موس، رالف (۱۳۸۸). نظریه‌های بنیادی درباره نوجوانی. تهران: انتشارات عطایی. ترجمه صدیقی و همکاران.
- رمضانی، فاطمه. حیدری ف مسعود (۱۳۹۰). روش‌های تربیت اجتماعی کودک بر اساس قرآن و نهج البلاغه. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال نهم، دوره دوم، شماره ۶.
- اعلایی، غلامحسین؛ گلستانی، سید هاشم؛ کشتی‌آرای، نرگس (۱۳۹۰). تحلیل معرفت عقلانی مطرح شده در آیات قرآنی بر اساس تفسیر المیزان و دلالت‌های آن بر اهداف برنامه‌های درسی تربیت دینی. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، سال نهم، دوره دوم، شماره ۶.